

Чи є українська філософія європейською?

Петро КРАЛЮК

Останнім часом у нас багато говорять про європейскість України. Справді, географічно ми Європа. Зрештою, як і ближні наші сусіди — Молдова й Білорусь. Але справа не лише в географії. Річ у тім, наскільки ми інтегровані в європейські структури. І наскільки близькі нам європейські культурні цінності. У цьому плані цікаво подивитися, наскільки близькою до європейської філософської традиції є філософія українська. Адже філософія — квінтесенція культури.

У підручниках з історії української філософії, які з'явилися за часів незалежної України, поширення набула думка, висловлена Дмитром Чижевським у його «Нарисах з історії філософії на Україні», що «правдивою» українською філософією є т.зв. «філософія серця». Основні риси «психічного укладу українця», на думку Чижевського, є емоціоналізм і сентементалізм, чутливість і ліризм, що найяскравіше виявляються в естетизмі. На друге місце Чижевський поставив індивідуалізм та прагнення до «свободи». На третє — неспокій і рухливість — більш психічні, ніж зовнішні. Власне, всі ці риси, вважав мислитель, найбільш адекватно в українській думці знайшли вияв у «філософії серця», яка виходить з того, що «в людським душевним житті глибше, ніж свідомі психічні переживання, служить їх основа — «серце», найглибше в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки».

- На думку Чижевського, першим українським «повноцінним» і оригінальним філософом був Григорій Сковорода. Він же був першим і одним із найвизначніших представників «філософії серця». Чільними її представниками Чижевський також вважав Миколу Гоголя та Памфіла Юркевича.

ФІЛОСОФІЮ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ВАРТО ТРАКТУВАТИ ЯК НЕОПЛАТОНІСТИЧНУ. ВОНА Є ПРОДОВЖЕННЯМ ТИХ ТРАДИЦІЙ, ЯКІ БУЛИ ПРИТАМАННІ ПРАВОСЛАВНИМ ТРАДИЦІОНАЛІСТАМ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII СТСТ. ЧЕРЕЗ РІЗНІ ПРИЧИНИ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ УТВЕРДИЛАСЯ ДУМКА, ЩО СКОВОРОДА «НАЙБІЛЬШИЙ ФІЛОСОФ». ОТЖЕ, ЙОГО МІСТИЦИЗМ, «СЕРДЕЧНА ФІЛОСОФІЯ» — ЛЕДЬ ЧИ НЕ ВЕРШИНА УКРАЇНСЬКОГО ФІЛОСОФСТВУВАННЯ.

Подібні погляди набули значного поширення серед учених діаспори, а потім — у незалежній Україні. Наприклад, питанням української ментальності та її відображення на філософському рівні багато уваги присвятив Іван Мірчук, розглядаючи цю проблему в контексті «слов'янської духовності». Він вважав, що духовна енергія в слов'ян має не вертикальний, а горизонтальний напрямок. Вона зосереджується не в головах геніальних мислителів-спеціалістів (типу Канта чи Гегеля), а розливається широко філософічними зацікавленнями народних мас. Ще однією важливою рисою слов'янської філософії, на думку Мірчука, є її «тяга до здійснення думки», схильність до конкретизування, перетворення теорії в практику. Звідси ніби глибока погорда до абстрактних, розумових, теорій та інтерес до емоційно-інтуїтивних підходів пізнання, звернення до релігійної рефлексії як більш практичної, життєвої. Усе це, вважав Мірчук, притаманне й українській філософії.

Характеризуючи її у своїй лекції, прочитаній у Берлінському українському науковому інституті 1935 р., він звертає увагу на сильну перевагу в ній «моменту емоційного над раціональним». «Українські філософи, — твердив Мірчук, — ставляться дуже скептично до границь людського пізнання. Цим всім, очевидно, зовсім не твердиться, що українці недооцінюють вагу

раціонального мислення. Слов'янське, а зокрема українське мислення є в багатьох пунктах протилежним до думання німецького... Безсистемність замість мертвої часами систематичності, але геніальна інтуїція, що за допомогою чуття будує свої конструкції. Брак ґрунтовності вглиблювання в обмеженій вузькій сфері діяльності — натомість широка сфера духовних інтересів і зв'язана з цим поверховість; ніякого розуміння трактування проблем в теорії й практиці, але чуттєве схоплення дійсності, безпосередність рішень під впливом афекту й нарешті перемішання моментів теоретичних і практичних. Через домінацію почуття також і воля, хотіння не виявляє особливої твердості, витривалості і пляновості, лише хитається між періодами повної пасивності і надлюдської діяльності».

Таким чином, свідомо чи несвідомо, ці та інші дослідники протиставляли українські інтелектуальні традиції західноєвропейським. Інша річ, наскільки це протиставлення є виправданим.

Попри те, що наведені міркування Мірчука є цікавими й, безперечно, заслуговують на увагу, на нашу думку, не варто так різко протиставляти німецьку й слов'янську, зокрема українську, філософську думку. В німецькій культурі було предостатньо містицизму, а наприкінці XVIII — початку XIX стст. Німеччина стала батьківщиною романтизму, що знайшло своє відображення в її класичній філософії. Зрештою, Німеччина дала «свавільну» філософію Фрідріха Ніцше. Та й загалом до середини XIX ст. німців сприймали як «мрійників». Таврування німецького «мрійництва» зустрічаємо, наприклад, у творах видатного поета Генріха Гейне.

- Щодо «раціоналістичної» лінії в німецькій філософії, то вона обумовлювалася існуванням в Німеччині сильної схоластичної традиції на рівні вищої школи. Якби в Україні теж існувала така традиція, ми б могли мати українську «філософію розуму». Зрештою, таку філософію було представлено в

Україні, й недооцінювати її не варто.

Почнемо з того, як «філософію серця» й «філософію розуму» представлено на рівні фольклору. Однією з найпрезентативніших виявів народної мудрості українців є їхні прислів'я, особливо приповідки, котрі можна трактувати як філософські афоризми.

Цей «філософський фольклор» цікавий передусім як вияв ментальності українського народу. Чимало в приповідках говориться про пізнання. Декому це може видатися дивним, але українці велику увагу звертають не на «серце», а на розум й розумне осмислення дійсності: «Не в зрості сила, й не у красі розум», «Розум без роботи не має і до життя охоти», «Де мій розум був, як я те робив?», «У кого розум, у того і щастя».

Про раціональний підхід українців до життя свідчать також їхні численні приповідки, в яких ключовим словом є голова (як місце зосередження розуму). Наприклад, «Кожна голова має свій розум», «Що голова, то розум». Саме розумна голова може дати лад — «Де нема голови, там ладу не жди». Є й чимало іронічних, жартівливих приповідок про «порожню», нерозумну голову — «Голова як у вола, а розуму чорт ма», «Голова сивіє, а розум дуріє», «Живіт товстий, а лоб пустий» і т.д.

Щодо «сердечного розуміння», то воно в житті українця все-таки відіграє помітну роль. Звідси приповідки про «сердечне» чуттєве спілкування («Серце серцю вість подає»), сердечну дієвість («Куди серце лежить, туди око біжить»). Серце навіть трактується як джерело знання, інформації — «Що на серці, те й на язиці», «Що на серці накипіло, те й сказав». Є й констатація того, що «серця не навчиш», воно не сприймає формалізовані раціональні знання.

- Загалом народна творчість українців демонструє, що українці,

незважаючи на свою емоційність, «сердечність», є людьми достатньо прагматичними, й у них радше переважає «філософія розуму» над «філософією серця». І в цьому сенсі вони аж ніяк не відрізняються від західноєвропейців із їхніми сильними раціоналістичними традиціями. Певним чином це демонструє й давній український епос, представлений у «Повісті минулих літ». Так, у цьому творі проводиться думка про мудрість, розумність полянського племені. Саме мудрість допомагає полянам вистояти в боротьбі з чужинцями.

«Загалом можемо констатувати, що в Україні було широко представлено як «філософію серця», так і «філософію розуму». Були фази, коли домінувала одна з них, але з часом їй на зміну приходила друга. Ці «філософії» можна розглядати як два «взаємодоповнюючі» крила української суспільно-філософської думки. Вивищення одної з них (зокрема «філософії серця»), що зараз спостерігається в українських історико-філософських студіях, спотворює реальну картину філософського розвитку в Україні й представляє українців як ірраціоналістів. Такий підхід видається дезорієнтуючим. Зрештою сучасним українцям якраз бракує «філософії розуму». Особливо коли вирішуються питання політичні. І коли Україна, хай із величезними труднощами, починає повертатися до Європейського Дому»

Мудрість, уміння навести лад у своїй державі притаманні княгині Ользі, яка стає однією з найяскравіших постатей початкової частини «Повісті...». Літописець детально описує, як вона зуміла перехитрити нерозумних деревлян і помститися за вбитого ними свого чоловіка Ігоря, знищивши їхніх кращих мужів і спаливши деревлянську столицю Коростень. Розум полянської княгині перевершує розум чоловіків-чужинців. Це стосується не лише деревлян. Ольга зуміла навіть перехитрити візантійського імператора, який хотів одружитися з нею. Літописець спеціально підкреслює, що Ольга «вельми тямуща», її розуму дивується сам цесар, визнаючи, що вона достойна царствувати.

- Із прийняттям християнства на Русі набуває поширення візантійська філософія, зокрема християнський неоплатонізм. Звісно, вона була ближчою до «філософії серця», ніж до «філософії розуму». І все ж у оригінальних давньоруських пам'ятках можна зустріти апеляцію до раціо. Наприклад, у «Повісті про безпечного царя та його мудрого радника» Кирила Турівського розум трактується як цар, що володіє усім тілом. Високо цінується розум у «Молінні Данила Заточника». У ньому розум розглядається як критерій суспільної значущості людини. «Засурмімо, наче в труби золотокуті, в розум ума свого, й почнімо грати на срібних органах, мудрість свою засвідчуючи», — так починається цей твір. Розум для автора — сторож людських діянь. У одному місці він пише: «...розум мій, як пугач, що на руїнах спить».

Відверте звернення до «філософії розуму», зокрема аристотелівської логіки, в українській культурі спостерігалось в XV ст. за часів т.зв. Олельківського ренесансу. До того часу відносять появу в Україні перекладів з єврейських текстів «Словесниці» (або «Логіки») Мойсея Єгиптянина, «Логіки Авіасафа» та «Аристотелевих врат».

«Словесниця» — стислий переклад твору «Повідник для заблукалих» («Море га-небухім») Мойсея Маймоніда. «Провідник...» — це виклад формальної логіки Аристотеля, точніше розділів «Про інтерпретації» та «Першої аналітики» аристотелівського «Органону». В українському перекладі зазначеного твору говорилося, що він має стати першим ступенем у освоєнні логіки, яка є основою для «семи вільних наук». Перекладач хотів пояснити учневі незрозумілі («странні») терміни, вживані в логіці «премудрими людьми», щоб заохотити його до вивчення цієї науки загалом. Провідником для учня стає Аристотель, якому в кінці твору читаємо похвалу як «голові» всіх філософів.

Із того часу до нас дійшли уривки з твору, який дістав назву «Логіка Авіасафа». Вказана праця є перекладом частини трактату арабського філософа

Аль-Газалі «Прагнення філософів» («Маквасід аль-фаласіфа»). Українські перекладачі зупинилися саме на тих моментах твору, де викладалася філософська термінологія, а також основи логічних знань.

До творів філософського характеру того періоду належить і твір, відомий під назвою «Аристотелеві врата». Це типовий для Середньовіччя фальсифікат. Імовірно, він виник у арабському середовищі. Дехто його авторство приписує антиохійському письменникові Ібн-Яхії, що жив наприкінці X — початку XI стст. «Аристотелеві врата» подано як повчання видатного давньогрецького філософа Аристотеля своєму учневі Олександрові Македонському. Трактат можна розглядати як твір політологічного характеру. Хоча зміст його достатньо широкий: у ньому дається різноманітна інформація з фізики, космології, біології, мінералогії, географії, математики, астрономії; також там розглядалися питання етичні, філософські, психологічні, медичні, навіть фізіогномічні й сексуальні. Уся ця інформація давалася з тією метою, щоб її можна було раціонально використати для забезпечення успіху правління монарха й налагодження державних справ. Автор вважає, що правитель має бути обачним й керуватися своїм розумом: «Олександр, знай, що перш за все Бог сотворив самовладдя духовне, найповніше, найпреподобніше, і втілив у ньому все ество і назвав його ум. Із тієї ж самоті самовладну піддану його, яка називається душа, і прив'язав її своєю мудрістю до плоті чуттєвої. І поставив плоть, наче землю, і ум, як царя, душа ж, наче управитель, їздить по землі і думає про її поведінку». У цих міркуваннях не складно побачити поширене в часи античності уявлення про людину як істоту, що поєднує три начала (розум, душу, тіло).

У «Аристотелівських вратах» зустрічаємо філософсько-теоретичне обґрунтування раціональної поведінки, чимало тут говориться про значення розуму й науки. При цьому наводяться міркування видатних арабських учених та філософів — Ібн-Сіні, Ібн-Рушда, античних мислителів Аристотеля,

Гіппократа, Гелена та інших.

Однак Олельківський ренесанс тривав недовго, й раціоналістичні тенденції, притаманні його філософській думці, не встигли розвинутися. І все ж на початку XVII ст. знову спостерігаємо тенденції звернення українських мислителів до «філософії розуму». У той час тут набуло поширення вчення соцініан. Саме соцініани, зокрема Андрій Вишоватий, висунули думку, що релігія повинна відповідати людському розуму. Філософія соцініан, зорієнтована на розумне ставлення до дійсності, набула популярності в Західній Європі, зокрема її ідеї поділяли Джон Локк, Ісак Ньютон, французькі просвітителі.

- Раціоналістичні тенденції були притаманні Мелетію Смотрицькому й Касіяну Саковичу. Першому належить полемічний твір «Тренос», в якому він звертається до надбань західної теології, що ґрунтувалася на аристотелізмі. Щодо Саковича, то він був одним із перших в українській культурі, хто намагався утвердити аристотелівську лінію філософствування — на противагу домінуючій неоплатоністичній лінії. Це знайшло вияв у його філософських творах «Аристотелеві проблеми» й «Трактат про душу».

Щоправда, і Смотрицький, і Сакович опинилися в стані протистояння з православними традиціоналістами, які перебували на позиціях неоплатонізму і більше покладалися на чуттєве («сердечне») пізнання. Ці мислителі навіть змушені були покинути табір православних і опинилися серед уніатів.

Але незважаючи на сильні позиції традиціоналістів, в українській філософській думці все-таки домінуючою стала «філософія розуму». Мається на увазі філософія, що утвердилася в Києво-Могилянській академії. Це була типова схоластична філософія, поширена на Заході. У філософських курсах професорів Києво-Могилянки цінувалося вміння логічно й системно викласти

твори Аристотеля, представляти погляди інших авторів (часом полемізуючи, часом погоджуючися з ними). Через ці курси червоною ниткою проходила ідея «раціоналізму» — возвеличення людського розуму, віра в його великі можливості. Один із перших професорів академії, котрий читав філософський курс, Йосип Кононович-Горбацький, твердив, що «немає на землі нічого великого, окрім людини, і нічого великого в людині, окрім розуму».

- Своєрідною реакцією-запереченням цієї філософії стала філософія Григорія Сковороди, котру варто трактувати як неоплатоністичну. Сковорода навчався в Києво-Могилянській академії, але не закінчив її. Зрештою, його філософія помітно відрізняється від філософії киево-могилянців і, радше, була продовженням тих неоплатоністичних традицій, які були притаманні православним традиціоналістам кінця XVI — початку XVII стст. Через різні причини у свідомості українців утвердилася думка, що Сковорода «найбільший філософ». Відповідно, його містицизм, «сердечна філософія» — ледь чи не вершина українського філософствування.

Проте навіть у «часи Сковороди», коли подібна філософія мала поширення, знаходилися в Україні мислителі, які орієнтувалися на «філософію розуму». Таким, наприклад, був кантіанець Василь Довгович, якого за його філософські праці обрали членом-кореспондентом Угорської академії наук. Навіть у інтимних віршах, присвячених своїй коханій, де, здавалось б, автор мав слухати «голос серця», він віддає перевагу «голосу розуму». Ось, наприклад:

Чи Агнесу переможе

Хтось у співах? Ой чи зможе?

Як проллється голос юний,

Мов бринять у арфи струни.

Вміє й це... А що ж іще?

Вміє добре мізкувати.

З мудрими списа ламати,

Красне слово світу слати,

Вченого умом долати.

Вміє й це... А що ж іще?

Славна норовом, думками,

Політичними речами.

Вміє скрізь любов збудити,

Юрби юних полонити.

Вміє й це... А ще, а ще й

Полюбити — всіх ачей!

«Філософія серця», біля витоків якої, на думку Чижевського, стояв Сковорода та яка отримала подальший розвиток у ХІХ ст., без сумніву, мала поширення в Україні. Інше питання — де й серед кого. Ця філософія утвердилася в інституції, яка стояла осторонь українського руху, а то й була

вороже налаштована проти нього. Мається на увазі Київська духовна академія. Показово, що один із найвидатніших філософів цієї академії, Орест Новицький, став автором Валуєвського циркуляра. Представником «філософії серця» можна вважати Памфіла Юркевича, який навчався, а потім працював у Київській духовній академії. Але виникає питання, наскільки Юркевича варто вважати українським мислителем. Зрештою, він став професором Московського університету і стояв біля витоків російської релігійної філософії.

- Щодо української суспільно-філософської думки в «часи Юркевича», то в ній набуває поширення позитивізм, течія цілком «раціоналістична». На позиціях позитивізму стояв Михайло Драгоманов, якого можна вважати володарем дум провідних українських мислителів кінця XIX — початку XX стст. Позитивістські погляди поділяли Іван Франко й Михайло Грушевський.

У XX ст. ми теж бачимо в українській філософській думці змагання «філософії серця» й «філософії розуму». Уже неодноразово згадуваний Чижевський серед українських мислителів XX ст. дуже високо цінував В'ячеслава Липинського. Але останній, віддаючи певну данину волюнтаризму, якраз презентує «раціоналістичну філософію». Цю ж філософію репрезентували в Україні радянські марксистки, неотомісти (типу Гавриїла Костельника), частково — представники «українського космізму» (Микола Руденко). Щодо «філософії серця», то в той час в Україні її представляли переважно ідеологи націоналізму (Дмитро Донцов та його адепти), письменники-екзистенціалісти (Валер'ян Підмогильний, Василь Стус), «космісти» (Олесь Бердник).

Загалом можемо констатувати, що в Україні було широко представлено як «філософію серця», так і «філософію розуму». Були фази, коли домінувала одна з них, але з часом їй на зміну приходила друга. Ці «філософії» можна розглядати як два «взаємодоповнюючі» крила української суспільно-

філософської думки. Вивищення одної з них (зокрема «філософії серця»), що зараз спостерігається в українських історико-філософських студіях, спотворює реальну картину філософського розвитку в Україні й представляє українців як ірраціоналістів. Такий підхід видається дезорієнтуючим.

Зрештою, сучасним українцям якраз бракує «філософії розуму». Особливо коли вирішуються питання політичні. І коли Україна, хай із величезними труднощами, починає повертатися до Європейського Дому.